

Exploring the Approach of Three Generations of Descendants of Mirza Masoum Razavi to Shari'a Documents: From the Continuation of Double Registration to Registering Shari'a Documents in Mashhad in Qajar Era

Omid Rezaei¹

Abstract

Many descendants of reputed Sadats lived in Mashhad who reached ijtehad. Rajali sources (i.e., sources on science of narrators) show that some of religious scholars of Mashhad who started their education in Mashhad but migrated to Isfahan and Atabat Aliyat, when returned, people referred to them -just like the famous Mujtahids of Qajar era. The purpose of this study was to provide readers with a clear picture and the edited version from the documents of Mashhad in Qajar era that has given us an acceptable vision for document studies of the city. The question is: using the documents, can we introduce an approximate time for document registration in Mashhad and a specific style of document writing of this city? The descriptive-analytical study used archived primary library sources. The results show the sublime position of Mirza Masoum Razavi's descendants in specific authentication and registration of Shari'a documents in Qajar era. The study explores the role of Sadat Razavi's dynasty in authentication and document registration in Mashhad in Qajar era, specially the emergence of double registration and the pioneering of one of the dynasties of Sadat Razavi. Generally these mujtahids started their education in Mashhad but migrated to Isfahan or Atabat Aliyat to complete it. They wrote their records on the lower right of the page and perpendicular to the main body (main text). They also invented double registration. Certain people of the dynasty who were registrar of religious issues, wrote concised sentences including at least two to four words in left side of the record, in Arabic language most of the time. Some documents reveal that Mirza Ahmad Razavi made common the shari'a documents registration in his court in 1280 AH.

Keywords: Mashhad, Qajar era, Sadat Razavi, Mujtahids, Registration, Document Registering

-
1. MA in History, Law researcher, Endowment and Charity Affairs Organization, Tehran, Iran; rezaomid@gmail.com.

بررسی رویکرد سه نسل از فرزندان میرزا معصوم رضوی در مواجهه با اسناد شرعی: از استمرار سبک سجل دوگانه ثابت اسناد شرعی در مشهد دوره قاجار

امید رضائی^۱

چکیده

در مشهد، سلسله‌های مختلفی از سادات با سابقه زندگی می‌کردند که به مرحله اجتهاد رسیده بودند. منابع رجالی حاکی از این است، تعدادی از علمای مشهد که تحصیلات دینی را در این شهر آغاز و برای ادامه تحصیل به اصفهان و عتبات عالیات سفر کرده بودند، پس از مراجعت، همانند مجتهدان معروف دوره قاجار مورد رجوع مردم قرار داشتند. هدف از پژوهش حاضر، انتشار تصویری و نسخه مصحح اسناد مشهد در دوره قاجار است که چشم‌انداز نسبتاً قابل قبولی برای مطالعات سندشناسی در این شهر فراهم آورده است. موضوع این است که آیا بر پایه این اسناد می‌توان زمان تقریبی ثبت اسناد در مشهد و سبکی خاص در سندنویسی این شهر مطرح نمود؟ این نوشتار با استناد به منابع دست‌اول آرشیوی و کتابخانه‌ای به صورت توصیفی - تحلیلی نگارش یافته است. یافته‌ها و نتایج پژوهش بیانگر جایگاه ممتاز خاندان میرزا معصوم رضوی در تصدیق منحصر به فرد و ثبت اسناد شرعی مشهد در دوره قاجار است. این نوشتار نقش سلسله سادات رضوی در تصدیق و ثبت اسناد مشهد در دوره قاجار، خصوصاً پیدایش سجل نویسی دوگانه و پیش‌قدمی سلسله‌ای از سادات رضوی را بررسی می‌کند. این علما مجتهدان عمدتاً تحصیلات خود را در مشهد انجام و برای تکمیل آن به عتبات عالیات یا اصفهان مهاجرت کرده بودند. این افراد سجلاتشان را در انتهای حاشیه راست و عمود بر بدنه (نوشته اصلی) سند می‌نوشتند. آنان به این کار اکتفا نکردند و شگرد سجل دوگانه را ابداع کردند. افراد معینی از سلسله که متصدی امور شرعی بودند در سمت چپ سجلشان، جملاتی فشرده، حداقل دو الی چهار کلمه‌ای، عمدتاً به زبان عربی می‌نوشتند. نشانه‌هایی وجود دارد که آشکار می‌سازد در ۱۲۸۰ ق. میرزا احمد رضوی زوئه ثبت اسناد شرعی در محکمه خود را معمول ساخت.

واژگان کلیدی: مشهد، دوره قاجار، سادات رضوی، مجتهدان، سجل نویسی، ثبت اسناد

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ، محقق حقوقی، سازمان اوقاف و امور خیریه، تهران، ایران؛

rezaionmid@gmail.com

سال اول، شماره یک، دوره جدید، بهار و تابستان ۱۴۰۱

مقدمه

شاید بهتر است ورود به بحث با کتاب بنیادهای علم تاریخ (مکالا، ۱۳۸۷) آغاز شود. با استناد به بخش‌های مختلف این کتاب به نظر می‌رسد سندشناسی از بنیاد با تاریخ‌نگاری متفاوت است، چرا که تاریخ‌نگاران متن (واژه‌ها، جمله‌ها و پاراگراف‌های پیام) را توصیف می‌کنند و روایت خود را درست یا نادرست در الگوی معینی به نام کلان روایت می‌سازند، اما با توجه به کتاب آشنایی با نشانه‌شناسی اجتماعی (لیوون، ۱۳۹۵) به نظر می‌رسد سندشناسی، نوعی نشانه‌شناسی اجتماعی است، چرا که می‌توان فرم و قالب‌بندی اسناد را همچون عکس و نشریات تحلیل کرد. در اسناد شرعی متن پیام (قرارداد) از جنبه بصری، کاملاً از متن تصدیقات (سجلات) تفکیک‌پذیر هستند، چنانکه برخی از افراد در زمان تهیه رونوشت سند، صرفاً به متن پس‌نیده می‌کرده‌اند و برخی نیز در رونویسی سجلات وسواس نداشته‌اند. (رضایی، ۱۳۸۱: ۸۷-۹۴) به هر حال، همچنانکه می‌توان با توجه به فضای خالی بین متن و تصدیقات بین متن و تصدیقات توازن محتوایی در نظر گرفت. توجه به این امر می‌تواند دریچه دنیای معانی ضمنی را روبه ما بگشاید، به طوری که سبب می‌شود معنای جدیدی به متن اضافه شود. از اینرو، برای کشف الگوها، ساختارها، شگردها و روش‌های سندنویسی، مقدمتاً دسترسی به اصول اسناد و در مراحل بعدی استفاده از نسخه‌های کمکی (رونوشت‌های معتبر هرچند غیرحرفه‌ای) ضروری است. این کار حداقل دو فایده دارد. نخست آنکه مبنایی برای صحت و غلطی‌ها و گذاردن بر صحت رونوشت‌های نسبتاً غیرحرفه‌ای خواهد شد و ما را از ورود به مسیر پرپیچ و خم مرکب‌شناسی و کاغذشناسی و فقه‌اللغه و حتی توجیه و تفسیر حفظ می‌کند. دو دیگر آنکه تشخیص منابع دست‌اول معتبر را سرعت می‌بخشد.

پیشینه پژوهش

انتشار تصویری و نسخه مصحح اسناد مشهد در دوره قاجار چشم‌انداز نسبتاً قابل‌قبولی برای مطالعات سندشناسی در این شهر فراهم آورده است. کتاب‌های اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات (۱۱۸۱-۱۳۶۰ق)، اسناد شرعی قاجاری در خاندان میر محمدجعفر رضوی و گنجینه اسناد بنیاد ایرانشناسی در کنار آثاری که بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی در دهه‌های هشتاد و نود در حوزه اسناد فارسی منتشر ساخته است همچون بیست وقفنامه از خراسان، اسناد و موقوفات مدارس تاریخی حوزه علمیه مشهد و پژوهشی در عقدنامه‌های ازدواج

دوره قاجار از این جمله‌اند، اما چون اکثر تصاویر منتشره حرفه‌ای نیست و برخی نیز فقط صورت مصحح اسناد را در حد توان منتشر کرده‌اند، خواندن سجع مهرها عمدتاً طاقت‌فرسا است و نیز تمامی مهرها و سجلات آن چنانکه باید گزارش نشده است. یکی از مفصل‌ترین آثار کتاب اسناد شرعی قاجاری در خاندان میر محمدجعفر رضوی است که شامل مقدمه، فهرست اجمالی سیصد و سی‌وسه فقره سند و تصویر نسبتاً خوانا است. این اسناد دوره‌ای یک صد و بیست و هفت ساله (۱۲۲۵-۱۳۵۲ ق.) را در بر می‌گیرد. گفتنی است در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نیز سیصد و هشتاد و چهار فقره فتوکپی از اسناد این مجموعه وجود دارد. از مقایسه این دو فهرست مشخص شد که تعداد اسناد این مجموعه، باید از این هم بیشتر باشد، چون تصاویری در کتاب وجود دارد که در مرکز اسناد وجود ندارد. سلیمانی بعد از این کتاب مصور، با نگاهی به فقراتی از اسناد این مجموعه، دو مقاله نسبتاً مشابه یکی با عنوان «دارالشرع مشهد در دوره قاجار و بررسی چند سجع مهر» و دیگری به نام «ساختار دارالشرع و سازوکار تحریر اسناد شرعی» منتشر کرد، اما درباره نقش سلسله سادات رضوی در تصدیق و ثبت اسناد مشهد در دوره قاجار سخنی مطرح نکرده است. بنابراین پژوهش حاضر بر آن است تا با توجه به اسناد منتشره در حد امکان، بحث پیدایش سبک سجل دوگانه (بخشی) و پیشقدمی و تداوم فرزندان میرزا معصوم رضوی در ثبت اسناد شرعی مشهد در دوره قاجار را مطرح نماید.

روش پژوهش

آنچه در این مقاله مورد توجه قرار دارد، گردآوری قباله‌های موجود در مراکز آرشیوی است که اعضای یک خانواده در طول سه نسل آنان را به روشی خاص تصدیق و تسجیل کرده‌اند؛ اسنادی که تاکنون از این منظر مورد توجه قرار نگرفته بودند. ضمناً با استفاده از کتاب‌ها و مقالات سعی شده است تا روابط افراد این خانواده در مواجهه با اسناد شرعی، تبیین شود.

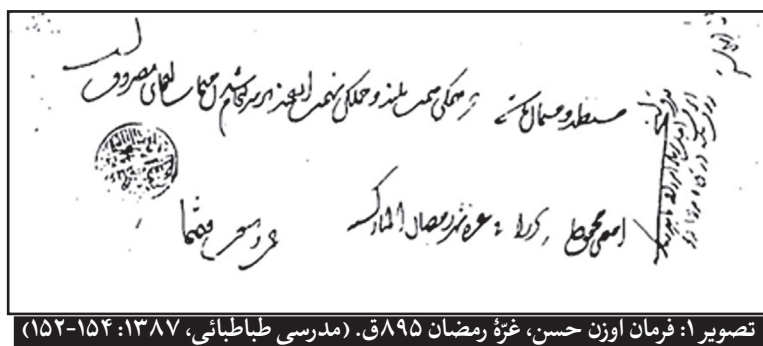
اسناد شرعی

اسناد شرعی دوره قاجار ضمن برخورداری از زبان و محتوایی مخصوص، فرم و قالب صوری شناخته شده‌ای نیز دارند. (werner, 2003: 13-49؛ رضایی، ۱۳۸۷ پ) به موازات آن فرم ثابت و نسبتاً رایج در سجل نویسی، در همان دوره در شهرهایی شکل سند نویسی و طرز سجل نویسی مخصوصی وجود داشته است که همچون یک تابلو با امضای شخصی است. در شیراز

کارگزاران محکمه اسلامی شگرد خاصی در تصدیق اسناد وضع کردند که محاضر علمای دیگر آن شهر نیز همان رویه را پیش گرفتند. (رضایی، ۱۳۸۶: ۳۸-۲۶) در پژوهشی درباره سبک منحصربه‌فرد سجل‌نویسی والیان کردستان سخن رفته است. (رضایی، ۱۳۸۷ الف: ۴۶-۵۵) بنابراین، تشخیص چنین رویه‌هایی در کنار ماهیت حقوقی عقود، همان‌قدر حائز اهمیت است که رعایت ارکان عقود در تنظیم قراردادها. به عبارتی، در مواجهه با اسناد شرعی حرفه‌ای ما با ترازوی دوکفه‌ای روبه‌رو هستیم که کوچکترین اهمال می‌تواند پیکان انتقادات را به سمت کلیت و ماهیت سند نشانه‌برد. می‌دانیم منظور از سجل (تأییدیه متن) یا خبر (گواهی) مکتوب مهور مبنی بر اقرار متعهد یا متعاملین است که گاهی محرر شرعیاتی که مؤلف بدنه قرارداد بوده، آن‌ها را می‌نوشته و عالم موردنظر زیر آن را مهر می‌کرده و گاهی هم خود مجتهد به دست خود آن را می‌نوشته و مهر می‌زده است. همچنانکه می‌دانیم سجلات برحسب محتوایشان متفاوت هستند. از این‌رو، سجلات را به «سجل وقوعی»، «سجل اعترافی»، «سجل شهود»، «سجل مطابقه‌ای» تفکیک کرده‌اند. سجل وقوعی شهادت کتبی بر وقوع است و سجل اعترافی شهادت کتبی بر اعتراف متعهد سند است. از این‌رو، عرفاً این شهادت جانشین امضای متعهد سند نیز هست. عرف بوده که اصحاب حل و عقد، وقوع عقد را در رویه سند، منتهی‌الیه سطر اول می‌نوشتند. البته در مواقعی که فضای کافی وجود نداشت و چه‌بسا برای احترام به علمای سلف، حذافصل سطر اول و دوم یا دوم و سوم را که جایی فراخ بوده، به جانب وحشی (حاشیه راست صفحه) ترجیح داده‌اند. (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۵: ۲۱۴۲، ۱۳۸۵: ۹۴؛ رضایی، ۱۳۸۷: ۱۳-۱۵)

در میان سیصد و سی‌وسه فقره سند مشهد که اسناد متنوعی هستند، بیست فقره سند نیز هست که برخلاف رویه سجل‌نویسی در قباله‌های قاجاری از قاعده جدیدی پیروی کرده‌اند. قطعاً مرجع صدور این اسناد متفاوت است، یعنی هم می‌توانند خودنگاشت باشند و هم دیگرنگاشت، زیرا تاریخ تحریر قباله با تاریخ سجل، گاه هم‌زمان و گاه فاصله‌ای چندساله دارد. در هر دو صورت، ما با متونی روبه‌رو هستیم که خصوصیت هندسی مشابهی دارند، یعنی از الگوی ثابتی پیروی کرده‌اند و با توجه به استمرار آن در طی چند دهه، آموختنی و چه‌بسا انحصاری بوده باشند. به‌هرحال، سجلات موردنظر در قباله‌های مشهد، همان‌جایی نوشته شده که مثلاً یادداشت «پروانچه» در فرمان اوزن حسن نوشته شده است. (تصویر ۱) مدارکی وجود دارد که آشکار می‌سازد دو نفر از سه تن فرزندان میرزا معصوم رضوی به‌عنوان نسل

اول در سجل نویسی برخلاف اکثریت علمای دوره قاجار سبکی منحصر به خود داشته‌اند.

تصویر ۱: فرمان اوزن حسن، غزّه رمضان ۸۹۵ ق. (مدرسی طباطبائی، ۱۳۸۷: ۱۵۴-۱۵۲)

نسل اول

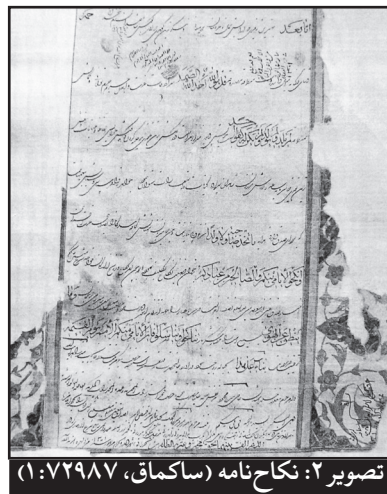
در وقفنامه گوهرشاد بیگم دو سجل عمود بر متن و نزدیک به سطور پایانی وجود دارد که با «بسم الله تعالی» آغاز و نقش آن «عبدہ الراجی سید محمد الرضوی» و چندبار تکرار شده است. جمعی از پژوهشگران که این سند را تصحیح کرده‌اند، نقش این مهر بیضوی را که به قلم نستعلیق است، متعلق به میرزا سید محمد قصیر دانسته‌اند. در سمت راست این سجل، سجل چهارگوش و به قلم ثلث دیگری هست که با «بسم الله و لا قوه الا بالله» آغاز و نقش مهر آن عبارت است از «العبد محمد حسن بن معصوم الرضوی». میرزا معصوم رضوی را از علمای عظام و سادات برجسته مشهد معرفی کرده‌اند که در زهد و عفاف و تقوا و کفاف سرآمد علمای زمان و فضایل اطراف بود. پس از تکمیل علوم نقلیه و کسب مدارج عالی اخلاقی (قوه قدسیه) از سایرین ممتاز گردید، پس از تشرف به حج، گوشه نشینی اختیار کرد و به هیچ وجه تصدی حکومت و مراعات را نپذیرفت. ایشان در ۱۲۳۲ ق وفات یافت و در کفشگاه عتیق به خاک سپرده شد. (فاضل بسطامی، ۱۳۹۳: ۱۶۸-۱۶۹) همین پرهیز از رسیدگی به دعاوی شرعی سبب شد تا حتی یافتن سندی که او تصدیق کرده باشد، تقریباً غیرممکن شود.

با توجه به شجره‌نامه این خاندان، علاوه بر اینکه دریافت می‌شود دو برادر، نسل اول اولاد ملا معصوم رضوی هستند، آشکار می‌شود که او برادر کهنتر میرزا سید محمد قصیر است که به «حاج حسن مجتهد رضوی» و «حاجی مجتهد» شهرت داشت. سال‌ها نزد برادر بزرگتر تحصیل کرد و بعد از مدتی برای ادامه تحصیل به اصفهان رفت. (مسجد و موقوفات گوهرشاد، ۱۳۸۶: ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۳۳؛ بیست وقفنامه از خراسان، ۱۳۸۸: ۳۱؛ رضوی، ۱۳۵۲: ۳۳۶-۳۳۸)

بررسی رویکرد سه نسل از فرزندان میرزا معصوم رضوی در مواجهه با اسناد شرعی

در وقفنامه مورخ ربیع الاول ۱۲۵۴ ق. حاج مهدی بن حاج محمدعلی تاجر ترک، نیز سجلی گزارش شده است که با «بسم الله تعالی» آغاز و نقش مهر بیضوی آن «عبدہ الراجی سید محمد الرضوی» است. این سند چند رونوشت دارد که دو تن از علمایی که صحت آن را تصدیق و تأکید کرده‌اند که به دلیل اشتغال سند بر مهر آیت الله آقا سید محمد مجتهد رضوی - معروف به قصیر - آن را تصدیق نموده‌اند. (آسا ۲۰۴۲ خ. ر) او در عتبات از شاگردان بهبهانی، سید بحر العلوم و شیخ جعفر نجفی بود و مورد احترام سید محمد باقر شفتی قرار داشت. (رضوی، ۱۳۵۲: ۳۲۹-۳۴۱)

رویه میرزا سید محمد قصیر رضوی در تصدیق اسناد همزمان و اسناد گذشته‌های دور، متواضعانه و فروتنانه و کاملاً حساب شده بود، چون جایی برای سجل نویسی انتخاب کرده که به مرور زمان، کمتر در معرض نابودی باشد و احتمالاً با این کار خواسته است همزمان با پایان عقد، آخر سند را برای جلوگیری از افزودن سطور جدیدی که ممکن بود در آینده مسئله ساز شود، چه به عنوان توضیح، چه به عنوان متمم و تکمله، مسدود کرده باشد. با توجه به اسناد متفاوت، از جمله اسناد شرعی قبل از دوره صفوی تا دوره قاجار، درمی یابیم که در تعداد معتنا بهی، صدر سند از ذیل آن فرسوده تر است. قطعاً اسنادی که از ذیل افتادگی دارند نیز از بی دقتی آیندگان در باز و بست کردن اسناد نشئت گرفته است، یعنی به جای آنکه سند را از پایین به بالا جمع کنند، از سر به ته، لوله کرده‌اند و حتی به جای لوله کردن رویه را عوض کرده‌اند و به تشخیص خود تا زده‌اند. چنین اتفاقی‌هایی عجیب نیست، چراکه معمولاً سند را از ذیل به سمت صدر لوله و می پیچیده‌اند. از این رو، در گذشته‌های نسبتاً دور هم حضار مجلس عمدتاً ذیل متن را گواهی می کردند. محرزان خبره برای حفاظت بیش از پیش از فضای خالی بالای متن و جلوگیری از هجوم آیندگان و سجل نویسی شان، آن فضای خالی را با هامش نویسی و سرلوح پر کرده‌اند، اما کسانی که موضوع را جدی نگرفته‌اند در دهه‌ها و سده‌های بعدی، برحسب عرف سجل نویسی دوره و زیستگاهشان، فرم اولیه تنظیم سند را خدشه دار کرده‌اند. (جواهری، ۱۳۹۵: ۱۶۹، ۱۸۳؛ شهیدی، ۱۳۹۸: ۹۸، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۲۶)

حاجی محمد حسن مجتهد رضوی نیز در حیات برادر همین رویه را به عنوان همراهی و دنباله روی، استاد شاگردی، دو عضو یک گروه و به قول فلاسفه، عاملیت مشترک^۱ (برای اطلاع بیشتر، ر.ک: راث، ۱۳۹۶) داشت، اما نکته اینجاست که سبّل سمت چپ در انحصار برادر بزرگتر و با سابقه تر و سبّل سمت راست در انحصار شخصیت جوان تر بود. در مبایعه نامه قطعی غره رجب ۱۲۵۴ ق. نیز حالتی مشابه وجود دارد، ولی یکی مهر دارد و دیگری ندارد. این مبایعه نامه یکی از اسنادی است که نشان میدهد دو سبّل اعترافی را محزّر شرعیات آماده کرده تا علما فقط مهر بزنند. سبّل پایین سنده که با «بسم الله و لا قوه الا بالله» شروع شده، مهر نشده، اما سبّل سمت راست که چهارگوش و به قلم ثلث است با «بسم الله تعالی» آغاز و نقش آن «العبد محمد حسن بن معصوم الرضوی» است. (تصویر ۳)

تصویر ۳: سبّل اعترافی حاجی محمد حسن مجتهد رضوی (اسناد شرعی قاجاری، ۱۳۹۲: ۶۱)

1. Shared Agency.

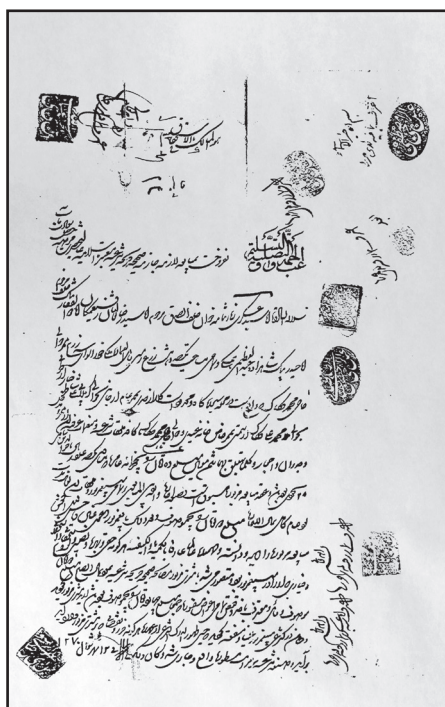
حاجی محمد حسن، برادر کهنتر میرزا سید محمد قصیر است که فقیه بزرگی بود و در مشهد تعلیم دیده و برای ادامه تحصیلات به اصفهان رفت. میرزا سید محمد قصیر در ۱۲۵۵ ق. در حین سفر زیارتی قم وفات یافت و جسدش به مشهد انتقال داده شد و مابین مسجدین پشت سر و بالاسر به خاک سپرده شد. (فاضل بسطامی، ۱۳۹۳: ۱۷۹-۱۷۶؛ اعتماد السلطنه، ۱۳۹۵: ۱۶۱؛ رضایی برجکی، ۱۳۹۳: ۱/۵۰۴-۵۰۵) با وفات برادر، حاج حسن مجتهد رضوی مرجعیت عامه و ریاست تامه یافت. (رضوی، ۱۳۵۲: ۳۳۶-۳۳۸) انتهای نکاحنامه بیست چهارم شعبان ۱۲۵۶ ق فقط یک سجل وجود دارد که عمود بر متن است و با «بسم الله تعالی» آغاز و زیر آن نقش، همان حاج حسن مجتهد رضوی دیده می شود. این سند یکی از اولین اسنادی است که این مجتهد پس از وفات برادر، مستقلاً تصدیق کرده است. سجل چهارگوش و به قلم ثلث است و نقش آن «العبد محمد حسن بن معصوم الرضوی» است، اما این بار ما با سجلی دوگانه روبه رو هستیم. این مرحله را می توان آغاز رسمی شگرد سجل نویسی دوگانه دانست. چون حاج محمد حسن مجتهد سجلش را ویژه و انحصاری کرده است. این سجل با «بسم الله تعالی» آغاز و در پایان با مهر چهارگوشی به خط ثلث با سجع «العبد محمد حسن بن معصوم الرضوی» تصدیق شده است. در اینجا، سوای سجلی که محرر نوشته، مجتهد نیز به قلم خود سجلی شخصی و به زبان عربی که شامل دو کلمه «لاحظه الجانی» است، در سمت چپ مهرش اضافه کرده است. (تصویر ۴) بنابراین، او نه فقط در مقطعی به عنوان همراه، دنباله رو و شاگرد با برادرش یک گروه دو نفری تشکیل داد، بلکه پس از میرزا سید محمد قصیر، جانشین او شد و رویه جدید خود را با سجل نویسی دوگانه گسترش داد.

تصویر ۴: سجل نویسی دوگانه حاج محمد حسن مجتهد (جواهری، ۱۳۹۵: ۵۷، ۱۶۸)

حاج محمد حسن مجتهد احتمالاً وقف نامه هفدهم جمادی الاولی ۱۲۶۹ ق. حاجی آقاخان معمارباشی سرکار فیض آثار را تصدیق کرده است. هرچند محرری که رونوشت را تهیه ساخته، نقش مهر را ناخوانا اعلام کرده، اما معلوم نیست به چه دلیلی آن را «محل خاتم [...]»

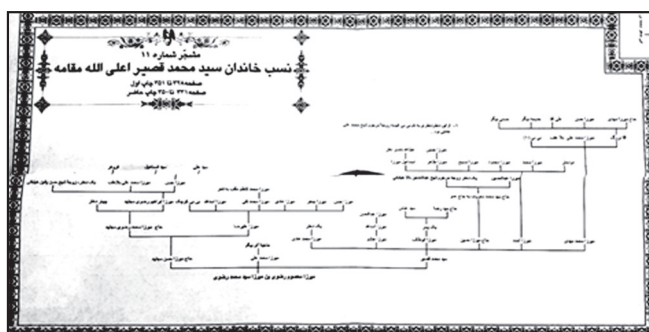
حجه الاسلام آقای حاجی میرزا محمد حسن رضوی» معرفی کرده است. (اسناد و موقوفات مدارس، ۱۳۹۴: ۱۹۷) به هر حال، تردید نگارنده پژوهش حاضر ناشی از این است که به جای «لاحظه الجانی» از «ملاحظه شد» استفاده شده است و بی تاریخی سجل هم این تردید را تشدید کرده است. دلیل دیگر اینکه در سند هفدهم صفر ۱۲۷۳ ق. نیز «لاحظه الجانی» داریم. (اسناد شرعی قاجاری، ۱۳۹۲: ۶۶) یکی از اسناد جالب توجه مشهد، مبیعه نامه قطعی دوازدهم شعبان ۱۲۷۰ ق. است. (تصویر ۵) این سند شباهت قابل توجهی به مبیعه نامه قطعی غزّه رجب ۱۲۵۴ ق. (تصویر ۳) دارد. در انتهای متن آن دو سجل دیده می شود. یکی مهرداد و دیگری فاقد مهر است. این سند، نمونه دیگری است از سبک نویسی مشهد که نشان می دهد سجلات را محرّر شرعیات آماده و علما بعداً مهر می کرده اند. هر دو سجل با «بسم الله تعالی» آغاز شده اند. پایین ترین مهر ندارند و اما سجل سمت راست، مهری چهارگوش به قلم نستعلیق دارد که نقش آن به نظر می رسد «ابن محمد حسن، علیرضا الرضوی» باشد. (تصویر ۵) حالا باید دید نسل بعدی نیز به سبک فردی پدران خود وفادار ماندند یا دنباله رو سبک اجتماعی اکثریت علما آن دوره شدند.

تصویر ۵: سجل اعترافی میرزا علیرضا رضوی با مهر چهارگوش به قلم نستعلیق (ساکماق، ۱۳۵۴: ۱)

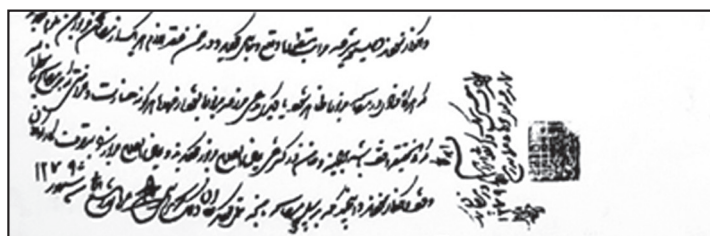
نسل دوم

با توجه به محل سجل و شجره‌نامه این خاندان، حاجی محمدحسن مجتهد پیری به نام میرزا علیرضا داشته است. (تصویر ۶) زمان وفات حاجی مجتهد را شعبان ۱۲۷۸ ق اعلام کرده‌اند. (فاضل بسطامی، ۱۳۹۳: ۱۸۱)

تصویر ۶: شجره‌نامه (رضوی، ۱۳۸۴: ضمیمه)

از میرزا علیرضا اسنادی وجود دارد که به سبک پدر، سجل‌نویسی دوگانه انجام داده است، اما بجای «لاحظه الجانی» از عبارت «لاحظه الخاطی» استفاده کرده است. ازجمله چنین اسنادی، دو مبایعه‌نامه قطعی مربوط به املاک وقفی گوهرشادخانم است که او آن‌ها را در ۱۲۷۹ ق. تسجیل نموده است. (مسجد و موقوفات گوهرشاد، ۱۳۸۶: ۲۱۲، ۲۱۴) (تصویر ۷)

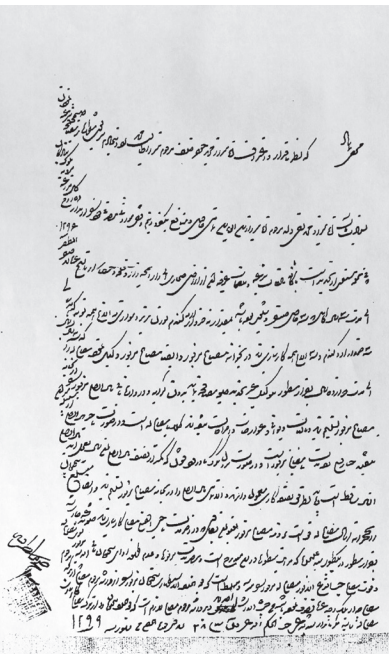

تصویر ۷: سجل دوگانه میرزا علیرضا رضوی با مهر چهارگوش به قلم ثلث (مسجد و موقوفات گوهرشاد، ۱۳۸۶:)

میرزا علیرضا که بعد از پدرش به ترویج احکام شرعی و رسیدگی به امور خلق اشتغال داشت در ۱۲۸۲ ق. در دو منزلی مکه معظمه وفات یافت. (رضوی، ۱۳۵۲: ۳۴۰-۳۴۱) بر اساس نکاح‌نامه‌ای به تاریخ نوزدهم رجب ۱۲۸۳ ق (ساکماق، ۴۵۰۵۹: ۲؛ جواهری، ۱۳۹۵: ۷۱-۷۲، ۱۶۸)، وقف‌نامه‌ای به تاریخ سوم شعبان ۱۲۸۳ ق. (آسا ۳۸۷۳ خ. ر.) و وقف‌نامه‌ای به تاریخ سلخ جمادی الآخر ۱۲۸۵ ق. (آسا ۵۰۰ خ. ر.) می‌توان بیان داشت که پسرعموی میرزا علیرضا، یعنی میرزا احمد، نیز پیرو سجل‌نویسی دوگانه بود. این اسناد همزمان یا چند ماه پس

از وقوع عقد تسجیل شده‌اند. سجلات میرزا احمد هم با «بسم الله تعالی» آغاز و در پایین‌ترین بخش حاشیه راست بدنه سند قرار دارد. در کنار سجل اولیه که به خط شکسته تحریری است، سجل دیگری با قلم ثلث برحسب یک نفر به صورت «أقر بما فيه» (ساکماق، ۴۵۰۵۹: ۲) و دو نفر به صورت «أقروا بما فيه» (آسا ۵۰۰ خ. ر؛ آسا ۳۸۷۳ خ. ر.) یا «أقرت و اقر بما فيه» (آسا ۲۱۹۵ خ. ر.) و سه نفر به صورت «أقروا بما فيه» (آسا ۸۰۳ خ. ر.) و در اوراق حکمیه به صورت «صح بما سطر فيه» (اسناد شرعی قاجاری، ۱۳۹۲: ۱۲۲) (تصویر ۵) نوشته است. همین تکرار جمله‌ها نشان می‌دهد که انتخاب سجل دوکلمه‌ای «لاحظه الجانی» و «ملاحظه شد» نسبت به آن جملات چقدر زیرکانه و جامع‌نگر بوده است.

جدول ۱: ورقه حکمیه حاج میرزا محمد مجتهد رضوی (ساکماق: ۵۳۳۱۶: ۱)

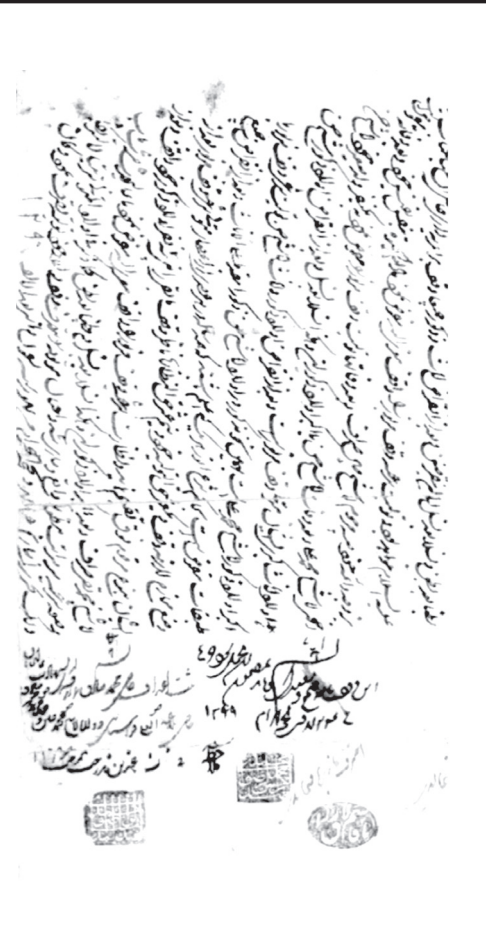
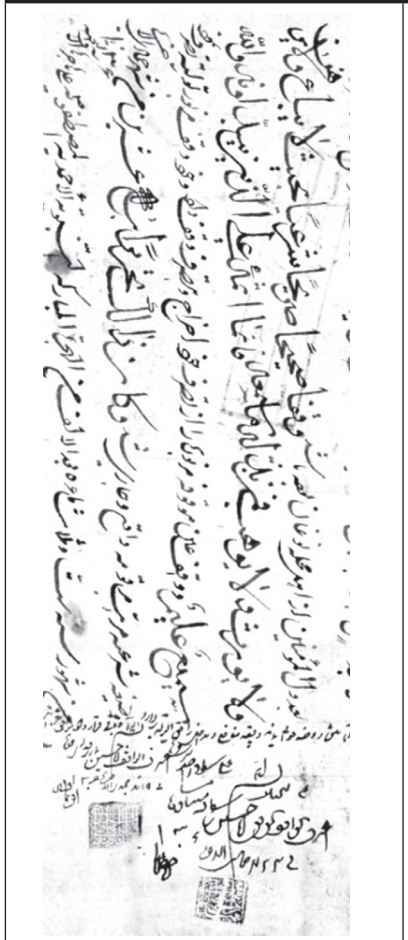
متن بازنویسی آن	تصویر ۵
۱/ بسم الله خير الأسماء ۲/ مخفی نماند که نظر باقرار و اعتراف آقا میرزا محمدجعفر خلف مرحوم میرزا طالب‌محمدنزد اینخادم شریعت مسطور بر مصالحه صحیحیه شرعیه نمودن ۳/ سعادت مآب آقا میرزا محمدتقی ولد مرحوم آقا میرزا زین‌العابدین تمامی حاصل و منافع یکفرد و نیم وقفی موروثی متصرفی خود را از مدار ده زوج کل مززع بر دیه بلوک تبادلگان ۴/ که فی محله مستغنی از تحدید است با کافه ملحقات شرعیه و منضمات عرفیه آن از اراضی صحاری آبی‌زار و دیمچه‌زار و قلعه و حصار از تاریخ غزه شهر صفر المظفر سنه ۱۲۹۶۵ الی مدت سه سال کامل که سه حاصل صیفی و شتوی بوده باشد بمقدار نه خورار آرد گندم بوزن تبریز و موازی سه الاغ هیمه بوته که هر سالی ۶/ سه خورار آرد گندم و سه الاغ هیمه کارسازی نماید دربخانه مصالح مزبور و ایضاً مصالح مزبور وکیل نمود مصالح‌له را که سه سال بسه سال ۷/ الی مدت دوازده سال بقرار مسطور بتوکیل غیر تجدید صیغه مصالحه نماید بدون کرایه [...] باقی مال‌الصلح مزبور را دربخانه ۸/ مصالح مزبور تسلیم نماید و مالیات دیوانی و عوارضات و اخراجات [...] آن کلاً با مصالح‌له است و در صورت تأخیر مال‌الصلح از ۹/ [...] خیار فسخ در مدت با مصالح مزبور است	

سال اول، شماره یک، دوره جدید، بهار و تابستان ۱۴۰۱

و در صورت نزول تگرگ یا ورود قشون که کمتر از نصف مال المصلح آن سال بعمل آید مال المصلح ۱۰/ اسناد ساقط است و باید بطریق نصفه کاری معمول دارند و الا تمامی مال المصلح را دربخانه مصالح مزبور تسلیم نماید و ایضاً مبلغ پنجتومان ۱۱/ رایج خزانه از مال مصالح له حق است بر ذمه مصالح مزبور بعنوان تقاوی که در آخر مدت مصالح کارسازی نماید صیغه شرعیه جاری شد ۱۲/ بقرار مسطور در یکطرفی سند علیحده که مراتب مسطور در آن مندرج است و مضی مدت مزبوره و عدم ظهور ادای پنج تومان باقی ... مزبور بسوی مصالح له ۱۳/ و فوت مصالح حسب الشرع الانور مصالح له مزبور را میرسد و مسلط است که بعد ... الاستظهاری پنجتومان مزبور را از ورثه مرحوم مصالح که از ترکه مرحوم ۱۴/ مصالح چه از ملک و چه از غیره که تصرف نموده باشند من حیث الارث اخذ نماید و بر ورثه مرحوم مصالح لازم است مه بعد الحلف پنجتومان را از ترکه مصالح کارسازی ۱۵/ مصالح له نمایند مگر بابرار سند شرعی حسب الحکم الشرعی قلمی شد بتاریخ ۲۸ شهر ذی قعدة الحرام من شهر سنه ۱۲۹۹. [مهر چهارگوش به قلم ثلث:] «العبد المذنب احمد الرضوی» صح ما سطر فیه

مهر او چهارگوش، به قلم ثلث، نقش آن «العبد المذنب احمد الرضوی» و سال ساخت آن ۱۲۷۸ق. یا ۱۲۷۹ق. است. اگر سال ساخت آن ۱۲۷۸ق. باشد، میرزا احمد برابر با سال وفات حاج محمدحسن مجتهد رضوی وارد فعالیت های محکمه داری شده است. از میرزا احمد اسناد نسبتاً زیادی به جامانده است. یکی از آخرین آن ها وقف نامه مورخ غره شعبان ۱۳۱۰ق. است. (آسا ۲۵۳۷ خ.ر) برخی از این اسناد را با یکی از پسرعموهایش مشترکاً تصدیق کرده است که می تواند یادآور روابط صمیمی پدران آن ها باشد. این اسناد نشان می دهند که حاج میرزا محمد مجتهد رضوی، برادر میرزا علیرضا، نسبت به پسرعمویش، میرزا احمد، احترام خاصی قائل بود، چراکه هرگاه باهم سندی را تصدیق کرده اند، حاج میرزا محمد مجتهد سمت راست سجل میرزا احمد را تصدیق کرده است. (آسا ۵۰۰ خ.ر؛ ۵۳۴ خ.ر؛ ۲۵۷۵ خ.ر) شایان ذکر است حاج میرزا محمد مجتهد نیز همانند برادرش، متعهد به طرز سجل دوگانه پدر و استفاده از عبارت «ملاحظه شد» یا «لاحظه الخاطی» بود. (اسناد شرعی قاجاری، ۷۱: ۱۳۹۲، ۷۲) (جدول ۲)

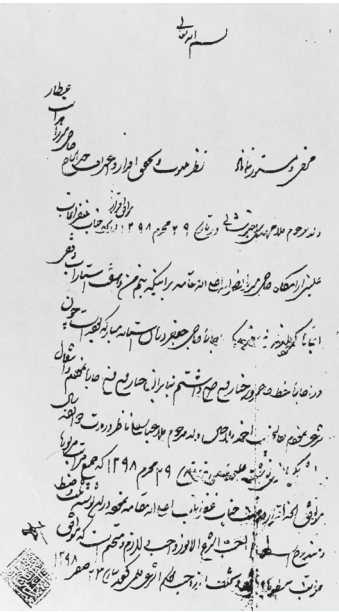
جدول ۲: عاملیت مشترک میرزا محمد مجتهد با پسرعمویش میرزا احمد رضوی

سجلات ۱۲۹۹ ق. (آسا ۵۳۴ خ.ر.)	سجلات ۱۳۰۶ ق. (آسا ۸۸۴ خ.ر.)
	

با این حال، در اسنادی از عبارت مشابه «ملاحظه شد» استفاده کرده است، همچون در جمادی الثانی ۱۲۹۹ ق. استثنائاً، در هامش راست یک ورقه حکمیة مورخ دوم ذیحجه ۱۲۹۵ ق (اسناد شرعی قاجاری، ۱۳۹۲: ۱۱۴)، در تسجیل وقف نامۀ مورخ شانزدهم ذی حجه ۱۲۹۰ ق. که در بیست و چهارم ذیحجه ۱۲۹۹ ق. (آسا ۵۳۴ خ.ر) و ورقه حکمیة بیست و سوم صفر ۱۲۹۸ ق. که تصدیق کرده است. (ساکماق، ۵۳۳۱۶) (تصویر ۸)

سال اول، شماره یک، دوره جدید، بهار و تابستان ۱۴۰۱

بررسی رویکرد سه نسل از فرزندان میرزا معصوم رضوی در مواجهه با اسناد شرعی

متن بازنویسی	تصویر ۸
۱/ بسم الله تعالى ۲/ مخفی و مستور نماناد نظر بثبوت و تحقق اقرار و اعتراف خیرالحاج حاجی میرزا هدایت عطار ۳/ ولد مرحوم ملا مهدی خبوشانی در تاریخ ۲۹ محرم ۱۲۹۸ موافق اقرار نزد جناب غفرانمآب ۴/ علیین آرامگاه حاجی میرزا نصرالله اعلی الله مقامه بر اینکه نیم من و هفت استار آب وقفی ۵/ اجاره کرده بودند [...] در اجاره حاجی جعفر دربان آستانه مبارکه بوده است چون ۱۶ در اجاره خط حاجمربور خیار فسخ صح داشتیم بنابراین خیار فسخ فسخ اجاره نمودم و انتقال ۷/ شرعی نمودم بعالیجناب آخوند ملا حسین ولد مرحوم ملا عباسعلی ناظر در مدت دوازده سال ۸/ [...] موافق نوشته علیحده [...] بتاریخ ۲۹ محرم ۱۲۹۸ که جمیع مراتب مزبوره ۹/ موافق آنچه اقرار خدمت جناب غفرانمآب اعلی الله مقامه نموده در این نوشته ثبت و ضبط ۱۰/ و مندرج است لهذا حسب الشرع الانور واجب و لازم و متحتم است که موافق ۱۱/ مراتب مسطورہ نورزند حسب الحکم الشرعی قلمی گردید بتاریخ ۲۳ شهر صفر ۱۲۹۸. [مهر چهارگوش به قلم ثلث:] «العبد ابن محمد حسن الرضوی، محمد» ملاحظه شد.	

یکی دیگر از ابتکارهای میرزا احمد اهتمام به ثبت اسناد است. تاکنون قدیم ترین مدرک ثبت شده که یادداشت ثبتی در ظهر سجل او دارد، نکاح نامه مورخ نوزدهم رجب ۱۲۸۳ ق است که آن را چند روز بعد در شب بیست و دوم تصدیق و ثبت کرده است. یادداشت ظهر سند چنین است «فی ۲۱ شهر رجب ۱۲۸۴ ثبت دارالشرع انور شد». بالای این یادداشت مهری به قلم طغرا به صورت «الراجی الی الله محمد مهدی» است. یکی دیگر از اسنادی که در محکمه وی به ثبت رسیده، همان وقفنامه مورخ سلخ جمادی الآخر ۱۲۸۵ ق. است که چند ماه بعد آن را تصدیق کرده است. یادداشت ظهر سجل او «ثبت دارالشرع انور شد» و مهر ثبات او «محمد حسن ابن محمد تقی» است. (آسا ۵۳۴ خ. ر) این دفتر در دوره قاجار، به احتمال زیاد قدیم ترین دفتر محکمه شرع مشهد باشد. (جدول ۴) رویه ای که چند سال قبل از او در تهران و چند دهه قبل تر از آن در محکمه شیخ الاسلام های شیراز (رضایی، ۱۳۸۷: ۱۲-۳۵) مورد توجه جدی آقا سید صادق طباطبائی سنگلجی (رضایی، ۱۳۸۵: ۵۷-۶۸؛

اسناد محکمه، ۱۳۸۷؛ Kondo, 2017) قرار گرفته بود. به نظر می‌رسد سید احمد رضوی هم‌زمان با آقا سید اسماعیل بهبهانی (رضایی، ۱۳۸۶ الف: ۵۵-۴۴) ثبت اسناد را در اواسط ۱۲۸۰ ق. شروع کرده است.

جدول ۴: یادداشت‌های ثبت در محکمه میرزا احمد رضوی

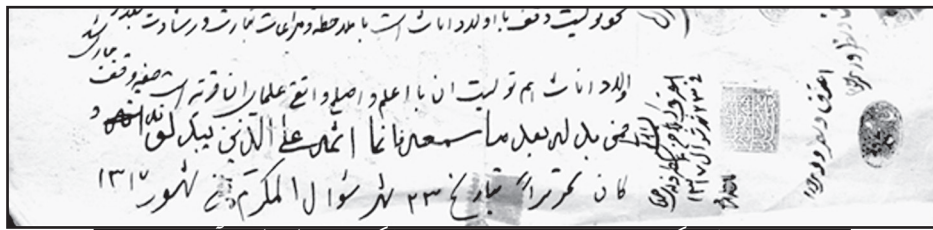
یادداشت ثبت محمدحسن بن محمدتقی (آ. اوقاف. پ ۵۳۴ خ. ر.)	یادداشت ثبت محمد مهدی (ساکماق)، (۲: ۴۵۰۵۹)
	

اسنادی وجود دارد که میرزا محمد مجتهد در ۱۳۰۸ ق. نیز همچنان رویه سبج نویسی دوگانه را با همان مهر چهارگوش به خط ثلث و عبارت «لاحظه الجانی» داشته است. (ساکماق، ۵۳۴۰۹؛ اسناد شرعی قاجاری، ۱۳۹۲: ۲۴۷) تا اینجا مشخص شد سبک انفرادی پدر را پسران به عنوان سبکی فردی و خانوادگی، نه سبکی اجتماعی دنبال کرده‌اند. حالا باوجود قلت منابع و انتشار معیوب تصاویر، باید طی یک بررسی دریافت که نسل سوم کدام یک از این دو رویه را انتخاب کرده است.

نسل سوم

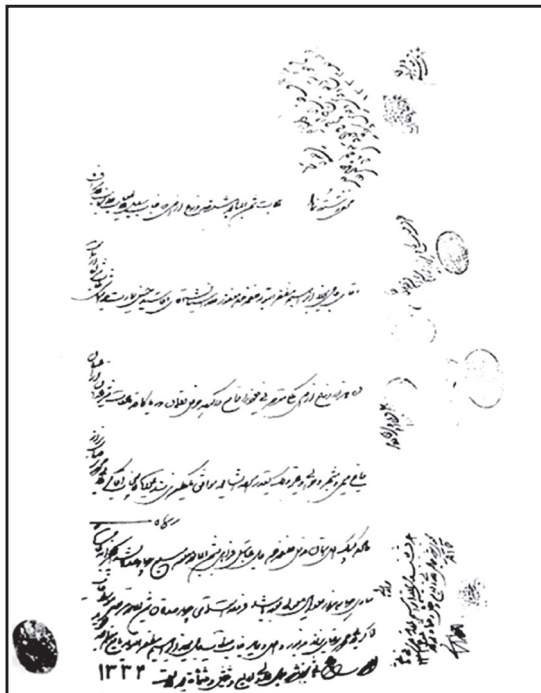
شگرد سبج نویسی دوگانه به عنوان نمادی از هویت خانوادگی در دهه‌های بعد نیز در این خانواده ادامه داشت که ثابت می‌کند یکی از فرزندان میرزا احمد به نام مسیح و یکی از فرزندان میرزا محمد به نام میرزا به عنوان نسل سوم (نتیجه) از اولاد میرزا معصوم وارد جرگه نگارش و ثبت اسناد شرعی شده‌اند؛ سوای نقش مهر میرزا ابراهیم که نشان می‌دهد او فرزند میرزا محمد مجتهد است و در ۱۳۰۹ ق. چند ماه پس از وفات پدر، ساخته شده است. نقش این مهر «العبد ابن محمد، محمد ابراهیم الرضوی ۱۳۰۹» است که در سمت چپ آن عبارت «لاحظه الجانی» دیده می‌شود. (تصویر ۹)

سال اول، شماره یک، دوره جدید، بهار و تابستان ۱۴۰۱

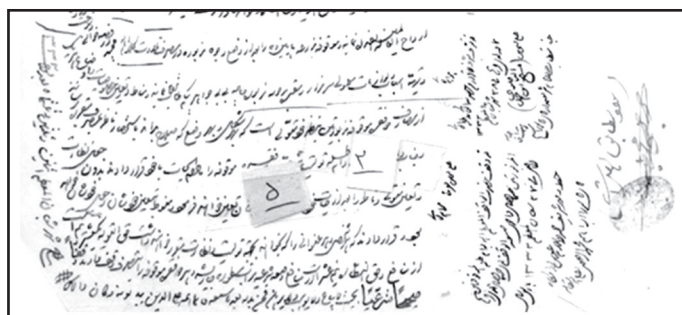
تصویر ۹: سجل دوگانه میرزا ابراهیم رضوی با مهر چهارگوش به قلم ثلث (آسا ۴۰۱۱ خ. ر.)

در خصوص رابطه خانوادگی میرزا ابراهیم با میرزا احمد، فعلاً رونوشت وقف نامه مورخ بیست و سوم ربیع الثانی ۱۲۹۴ ق. است. او در سمت راست سجل میرزا احمد رضوی نسبت خانوادگی خود را چنین معرفی کرده است: «این وقف نامه موشح است به خط و خاتم منیف جناب مستطاب غفرانمآب حجه الاسلام قبله گاهی مرحوم آقای عمو، اعلی الله مقامه، صحیح است». (آسا ۳۸۳۶ خ. ر.) به هر حال، به دلیل پراکندگی اسناد، تصاویر نامطلوب و مهرهای ناخوانا، نمی توان این مقطع را دقیق توضیح داد. بر اساس سال ساخت در این طبقه فعلاً فقط می توان شخصی به نام میرزا ابراهیم مجتهد را معرفی کرد که در ۱۳۱۳ ق. و ۱۳۳۴ ق. تصدیق شده است. (اسناد شرعی قاجاری، ۱۳۹۲: ۸۱، ۳۲۹) (تصویر ۱۰)

تصویر ۱۰: سجل دوگانه میرزا ابراهیم رضوی با مهر چهارگوش به قلم ثلث (اسناد شرعی قاجاری، ۱۳۹۲: ۸۱)

سندی وجود دارد که حاکی از تداوم روابط پسرعموها و رعایت ادب بزرگ‌تر کوچک‌تری و عاملیت مشترک آن‌ها است. این سند مورخ بیست و هفتم شعبان ۱۳۳۲ ق. است. سجل سمت چپ متعلق به میرزا ابراهیم مجتهد و سجل سمت راست متعلق به پسرعمویش میرزا مسیح بن میرزا احمد مجتهد است. (آسا ۲۰۷۷ خ. ر) (تصویر ۱۱) بر اساس همان شجره‌نامه (تصویر ۶) میرزا احمد دو دختر و پنج پسر (میرزا محمد، میرزا محمود، میرزا مسیح، میرزا طاهر، اسماعیل میرزا) داشته است. (رضوی، ۱۳۵۲: ۳۴۹-۳۵۰)

تصویر ۱۱: سجلات میرزا ابراهیم مجتهد رضوی و پسرعمویش میرزا مسیح رضوی (آسا ۲۰۷۷ خ. ر)

با این حال، تعداد اندک اسناد بجا مانده و فقط انتشار تصویر رویه آن‌ها مانعی است که سوابقی کاری این دو، مبهم بماند. بنا به گزارش محمدباقر رضوی، میرزا محمد مجتهد، پسری به نام میرزا محمد ابراهیم مجتهد داشت که «در علو درجه اجتهاد و در تنقیح احکام و انتقاد و غور فکرت عمیق بود و از کثرت وثوق خلق به دیانت و امانتش تا اسناد و قبالات معاملات به مهر و سجل جنابش مزین نمی‌گشت، آن معامله نمی‌گذشت و در مدت عمر اصلاً پیشیزی و چیزی به هیچ‌عنوان از کسی قبول نمی‌کرد. به ضیافات نمی‌رفت. وی بر اثر بیماری سل در روز یکشنبه پنجم رجب ۱۳۳۴ ق. وفات یافت و در اتاق بالاسر به خاک سپرده شد». (رضوی، ۱۳۵۲: ۳۳۹)

نتیجه

پژوهش حاضر که مبتنی بر روش مطالعات آرشیوی و کتابخانه‌ای است جایگاه ممتاز خاندان میرزا معصوم رضوی را در تصدیق و ثبت اسناد شرعی مشهد در دوره قاجار تبیین نمود؛ فعالیت‌هایی که در بین سه نسل و حداقل هفت دهه ادامه یافت. سجل دوگانه شگردی بود در سجل‌نویسی اسناد شرعی دوره قاجار، رویه‌ای که به صورت مستقل ضمن احترام به

سنت خانوادگی ادامه یافت. دیری نپایید که میرزا احمد رضوی در اوایل دهه هشتاد، ثبت اسناد شرعی را در دستور کار محکمه‌اش قرار داد؛ رویه‌ای که چندسال قبل از او در تهران و چند دهه قبل‌تر از آن در محکمه شیخ‌الاسلام‌های شیراز مورد توجه جدی آقا سید صادق طباطبایی سنگلجی قرار گرفته بود. به نظر می‌رسد سید احمد رضوی هم‌زمان با آقا سید اسماعیل بهبهانی ثبت اسناد را در اواسط ۱۲۸۰ ق. آغاز کرد، اما تعداد اندک اسناد بجا مانده و فقط انتشار تصویر رویه آن‌ها سبب شد که نتوان سابقه تصدیق و ثبت اسناد شرعی را در نسل سوم این خانواده دنبال کرد. پژوهش حاضر می‌تواند در حکم مقدمه‌ای باشد برای کشف و شناسایی اسناد دیگری از این خاندان و توجه به لزوم اهتمام بیش از پیش به تصویربرداری حرفه‌ای و باکیفیت از مجموعه‌هایی که افراد در اختیار دارند.

منابع

- اسناد شرعی قاجاری در خاندان میر محمد جعفر رضوی. (۱۳۹۲ ش). به کوشش محمد حسین سلیمانی. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- اسناد محکمه سید صادق طباطبائی سنگلجی مجتهد عصر ناصری مربوط به سال‌های ۱۲۸۴-۱۲۸۵ ق. (۱۳۸۷ ش). به کوشش امید رضائی. تهران: آبی.
- اسناد و موقوفات مدارس تاریخی حوزه علمیه مشهد. (۱۳۸۸ ش). به کوشش محمد پسندیده. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن. (۱۳۹۵ ش). علمای عهد ناصرالدین شاه قاجار. به کوشش ناصرالدین انصاری قمی با حواشی آیت‌الله شبیری زنجانی و حسین محبوبی اردکانی. قم: مؤسسه کتابشناسی شیعه.
- بیست وقفنامه از خراسان. (۱۳۸۸ ش). به کوشش رضا انزابی نژاد و همکاران. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- جعفری لنگروی، محمد جعفر. (۱۳۹۵ ش). مبسوط در ترمینولوژی حقوق. ج ۳. تهران: گنج دانش.
- جواهری، مریم. (۱۳۹۵ ش). پژوهشی در عقدنامه‌های ازدواج دوره قاجار. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- رضایی برجکی، اسماعیل. (۱۳۹۳ ش). دائرةالمعارف آستان قدس رضوی. ج ۱. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- راث، ایراهام سشورات. (۱۳۹۶ ش). عاملیت مشترک. ترجمه مریم خدادادی. تهران: ققنوس.
- رضایی، امید. (۱۳۸۱ ش). «بررسی رونوشت‌های وزارت معارف و اوقاف از اصل وقف‌نامه‌ها». وقف میراث جاویدان. (شماره ۳۸)، ۸۷-۹۴.

- رضایی، امید. (۱۳۸۵ش). «آقا سید صادق مجتهد سنگلجی و نوشتجات شرعیه». وقف میراث جاویدان. (شماره ۵۶)، ۶۸-۵۷.
- رضایی، امید. (۱۳۸۶ش الف). «جایگاه خاندان بهبهانی در تولید و ثبت نوشتجات شرعی دوره قاجار». وقف میراث جاویدان. (شماره ۵۷)، ۵۵-۴۴.
- رضایی، امید. (۱۳۸۶ش ب). «بررسی و تحلیل مهرهای بی‌یادداشت در قباله‌های دارالعلم شیراز». وقف میراث جاویدان. (شماره ۶۰)، ۳۸-۲۶.
- رضایی، امید. (۱۳۸۷ش الف). «ولات بنی‌اردلان و قبالجات کردستان». وقف میراث جاویدان. (شماره ۶۱)، ۵۵-۴۶.
- رضایی، امید. (۱۳۸۷ش ب). «ثبت و اخراج قباله‌های ۱۲۷۴ق». وقف میراث جاویدان. (شماره ۶۳)، ۳۵-۱۲.
- رضایی، امید. (۱۳۸۷ش پ). «درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار ژاپن: مؤسسه مطالعات زبان‌ها و فرهنگ‌های آسیا و آفریقا دانشگاه مطالعات خارجی توکیو».
- رضوی، محمدباقر. (۱۳۸۴ش). «شجره طیبه». به‌کوشش سید محمدتقی مدرس رضوی. با بازنگری سید مهدی سیدی. مشهد: آهنگ قلم.
- رضوی، محمدباقر. (۱۳۵۲ش). «شجره طیبه». به‌کوشش سید محمدتقی مدرس رضوی. بی‌جا: چاپخانه حیدری.
- سلیمانی، محمدحسین. (۱۳۹۲ش). «دارالشرع مشهد در دوره قاجار و بررسی چند سجع مهر»، پیام بهارستان. (شماره ۲۱)، ۲۲۳-۲۱۱.
- سلیمانی، محمدحسین. (۱۳۹۳ش). «ساختار دارالشرع و سازوکار تحریر اسناد شرعی». کتاب ماه تاریخ و جغرافیا. (شماره ۱۹۲)، ۴۹-۴۵.
- شهیدی، حمیده. (۱۳۹۸ش). اسناد ماندگار، گزیده‌ای از اسناد نفیس کتابخانه آستان قدس رضوی. مشهد: سازمان کتابخانه موزه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی و بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- صدرزاده افشار، سید محسن. (۱۳۸۵ش). ادله اثبات دعوی در حقوق ایران. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- فاضل‌بسطامی، نوروزعلی. (۱۳۹۳ش). فردوس التواریخ. به‌کوشش سید حمید سیدی و غلامرضا پرنده. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- کریمیان، علی‌اکبر. (۱۳۷۸ش). اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات (۱۱۸۱-۱۳۶۰ق). تهران: سازمان اسناد ملی، پژوهشکده اسناد.
- گنجینه اسناد بنیاد ایران‌شناسی. (۱۳۹۴ش). به‌کوشش سید محمدصادق ابراهیمیان. تهران: بنیاد ایران‌شناسی.
- لیوون، تئوون. (۱۳۹۵ش). آشنایی با نشانه‌شناسی اجتماعی. ترجمه محسن نوبخت. تهران: علمی.

مکالا، سی. بی.ین (۱۳۸۷ش). بنیادهای علم تاریخ: چیستی و اعتبار شناخت تاریخی. تهران: مرکز. مدرسی طباطبایی، سید حسین. (۱۳۸۷ش). سندیات. نیوجرسی: زاگرس.

مسجد و موقوفات گوهرشاد. (۱۳۸۶ش). به کوشش سید مهدی سیدی و همکاران. قم: کومه.

1. Kondo, Nobuaki. (2017). Islamic law and Society in Iran, A Social History of Qajar Tehran. London: RoutledgeCurzon.
2. Werner, Christoph. (2003). "Formal aspects of Qajar deeds of seal". Persian Documents. Ed. Kondo Nobuaki. London: RoutledgeCurzon.

اسناد

آسا (آرشیو سازمان اوقاف و امور خیریه)

۵۰۰ خ. ر، ۵۳۴ خ. ر، ۸۰۳ خ. ر، ۲۰۴۲ خ. ر، ۲۰۷۷ خ. ر، ۲۱۹۵ خ. ر، ۲۵۳۷ خ. ر، ۲۵۷۵ خ. ر، ۳۸۷۳ خ. ر، ۴۰۱۱ خ. ر.

ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

۷۲۹۸۷، ۵۳۵۴۶، ۵۳۴۰۹، ۵۳۴۰۱، ۵۳۳۱۶، ۴۵۰۵۹.